

V

PRIKAZI

METATEORIJSKA INTEGRACIJA: KA REFLEKSIVNOJ I ANGAŽOVANOJ PSIHOLOGIJI

O knjizi Tomasa Tea *Skica teorijske psihologije: kritička razmatranja* (prevod Biljana Popović), Beograd: Clio, 2022.

Ognjen Janić

Tomas Teo, profesor psihologije na Univerzitetu Jork u Torontu, u svojoj knjizi *Skica teorijske psihologije: kritička razmatranja* hvata se ukoštac s fundamentalnim ontološkim, epistemološkim, etičko-političkim i estetskim problemima psihologije – koji mu služe i kao sadržajni kriterijum za strukturu knjige. Autorova namera je da razotkrije i konfrontira problematičnu, ako ne i „samodestruktivnu“ aktivnost mejnstrim psihologije koja, počivajući na pozitivističkim i naivno empirističkim principima, izbegava, zanemaruje i odbacuje navedene probleme (zajedno sa samom refleksivnošću) kao nevažne i besmislene. Koristeći se različitim funkcijama kritičkog mišljenja (dekonstrukcijom, rekonstrukcijom i konstrukcijom), autor pretenduje da stvori uslove za razvoj opšte i emancipatorne teorije subjektivnosti.

Naime, Teo postavlja radnu osnovu (skicu) kolektivnog *konstruktivnog*

projekta za „bolju psihologiju“, pri čemu mapira i izlaže fundamentalna pitanja i probleme psihologije kao naučne i primenjene discipline. Konstrukcija, prema rečima autora, predstavlja poslednju fazu u procesu rada kritičko-teorijskog psihologa koji se bavi metateorijskim preispitivanjem psihologije i njenog predmeta, nadovezujući se na dekonstrukciju i rekonstrukciju. Drugim rečima, uspešnost projekta konstrukcije zavisi u velikoj meri od uvažavanja filozofskih i metateorijskih kritika implicitnih ili eksplicitnih pretpostavki, ideja i aktivnosti („mejnstrim“) psihologije, to jest sagledavanja njenih potencijalnih zabluda i ograničenja iz ugla različitih kritičkih tradicija i perspektiva (npr. marksističke, feminističke, postkolonijalne, postmoderne, neo-moderne) (*dekonstrukcija*). Isto tako, kritičko-teorijski psiholog treba, smatra Teo, da neguje istorijsku i kulturnu



svest prilikom razmatranja različitih pristupa i teorija, kao i izvora i tokova kritičke misli kojim širi i produbljuje razumevanje psiholoških tema od interesa (*rekonstrukcija*). Tek tada se stvaraju uslovi za reorganizaciju, inovaciju i unapređenje psihologije kroz razvoj metarefleksivnog konceptualnog okvira koji ostaje verodostojan njenom predmetu – ljudskoj subjektivnosti (videti takođe Teo 1999).

Ova inicijativa za unapređenje psihologije može se smatrati autorovim odgovorom na jedan od glavnih problema psihologije, često pominjanog među kritičkim, teorijskim psiholozima i istoričarima psihologije, poznatog kao „kriza u psihologiji“. Reč je o terminu koji se danas, u svom mejnstrim značenju, prevashodno odnosi na *krizu replikabilnosti* koja upućuje na zabrinjavajuću neuspešnost ponavljanih empirijskih istraživanja u različitim domenima psihologije (kao i u drugim naučnim disciplinama) da u metodološki istim uslovima potvrde incijalno dobijene nalaze. Međutim, Teo se u svojoj knjizi bavi kardinalnom krizom psihologije – koja je reflektovana u svom pervazivnom i proliferirajućem fragmentisanom statusu. Kriza psihologije (koja će biti elaborirana u predstojećim redovima), prema Teu, ima onto-epistemološke, kulturne i političke korene i posledice, koje ometaju razvoj psihologije kao psihološke discipline koja teži razumevanju svog predmeta.

Naime, Teo još u prvom delu knjige, naslovljenom „Ontološka promišljanja“, navodi da su u psihologiji, od njenog rođenja kao nezavisne naučne discipline u drugoj polovini 19. veka, bile prisutne (grubo rečeno) dve epistemičke struje – prirodno-naučna perspektiva i humanističko-naučna perspektiva (perspektiva psihološke humanistike) – koje odgovaraju

dvostrukoj prirodi psiholoških objekata. Prema Teu, psihologija se bavi kako *prirodnim* tako i *kulturno-istorijskim* vrstama, odnosno kako *otkrivenim*, tako i *konstruisanim* i *izumljenim* objektima koji imaju niz pragmatičnih upotreba, te koje odlikuje različiti stepen kulturne i društvene uslovljenosti. Ova tvrdnja, iako prvenstveno ontološka, ima značajne epistemološke i etičko-političke implikacije. U psihologiji je od njenih početaka dominirala prirodno-naučna perspektiva, priklonjena pozitivističkoj i naivno-empirijskičkoj paradigmi, koja je odbacila ontološka, etička i estetička razmatranja i probleme psihologije kao besmislene (jer se ne mogu verifikovati, niti opovrgnuti, niti su zasnovani na „prirodnim činjenicama“). Stavljajući u centar „metodološku teoriju istine“ u kojoj je istina proizvod standardnih, „vrednosno neutralnih“ kvantitativnih metoda, psihologija postiže unifikaciju na nivou metoda (a ne na nivou prirode njenog predmeta bavljenja), *uspešno* se ograđujući od kulturno-istorijske dimenzije svog predmeta bavljenja, te zanemarujući važnost psihološke humanistike za razumevanje ljudskog mentalnog života (subjektivnosti). Kroz vrednovanje logike istraživanja usmerene na pronalaženje funkcionalnih odnosa među varijablama i prihvatanje operacionalizma kao osnovnog kriterijuma naučnog delovanja, psihologija, prema mišljenju Tea, doprinosi vlastitoj trivijalizaciji, rastakanju i zabuni, što je posledično udaljava od razumevanja ljudske subjektivnosti u određenom istorijskom, kulturnom, političkom i ekonomskom kontekstu.

Autor upravo navedene kontekste uzima u obzir prilikom rekonstrukcije različitih teorija ljudske prirode (npr. klasične, društvene, dijaloške, relacione, biološke, evolucione, psihološke), vešto demonstrirajući kako

su društveno-politička kretanja oblikovala smenu dominantnih teorija u određenom periodu istorije i na određenom području. Između ostalog, na ovaj način, on ističe i ulogu psihologije u redefinisaju toga šta znači biti ljudsko biće. Drugim rečima, psihologija nam preko svojih teorija daje okvir za razumevanje stvarnosti (deskriptivna uloga teorije), ali nam i propisuje kako bi ona trebalo da izgleda (preskriptivna uloga teorije). Ovo pred psihologiju, kao dominantni savremeni okvir i izvor samorazumevanja, stavlja veliku odgovornost, naročito ako u vidu imamo tzv. *efekat petlje* (eng. *looping effect*). On predstavlja inheretni proces interakcije između pojedinaca i refleksivne kulturno-istorijske prirode psiholoških koncepata. Naime, o ovom efektu govorimo kada ljudi počinju sebe da razumeju kroz prizmu nečega što je konstruisano ali je postalo društvena stvarnost.

Iako je u psihologiji teorijski pluralizam (npr. psihoanaliza, biheviorizam, kognitivna teorija, humanistička psihologija, evolucionarna psihologija) u pogledu pitanja ljudske prirode evidentan i dan-danas, upadljiv je njen trend ka neuronaukama, dok, metodološki gledano, možemo da kažemo da psihologija kao naučna disciplina prihvata mehanicističku metaforu *mašine* (tj. kompjutera) kao adekvatnu reprezentaciju svog predmeta bavljenja (ljudskog mentalnog života). Teo, koji se oslanja na kritičke pristupe u psihologiji koji naglašavaju društvenu dimenziju ljudske prirode, ističe da je „*biološko* dijalektički prevladano u kulturno-istorijskom procesu, pre svega u našim stremljenjima da razumemo kontekstualizovanu subjektivnost“ (Teo 2022: 75).

Teo tvrdi da, kroz negovanje biološke i mehanicističke teorije o ljudskoj prirodi, odnosno kroz zanemarivanje

njene interpretativne i kulturno-istorijske dimenzije, psihologija maskira činjenicu da su njeni koncepti, teorije i empirijski nalazi (uopšteno: znanje koje proizvodi) ukorenjeni u političko-ekonomске i društvene procese, te da posreduju sukonstrukciji, simulaciji i reifikaciji društvene stvarnosti. Psihologija tako ne samo da se ne upušta u refleksivne polemike o svom predmetu ili o vlastitoj ulozi u konstruisanju ljudske subjektivnosti i afirmisanju određenog *statusa kvo*¹, već mu kroz svoje pogodno slepilo daje (prirodno-)naučni legitimitet.

Kako je naša subjektivnost neodvojiva od društvenih i kulturno-istorijskih konteksta u okviru kojih se razvijamo i koji posreduju našem delovanju, tako i proizvodnju psihološkog znanja ne možemo razumeti kao nezavisnu intelektualnu aktivnost, već isključivo kao društvenu praksu koja (re)konstruiše i (re)uspostavlja određeni poredak. Ovo otvara vrata za kritičke socijalne epistemologije koje zauzimaju kritički stav prema znanju koje proizvodi psihologija, sagledavajući njeno pristrasno ustrojstvo, ukorenjeno u karakterističnoj raspodeli moći, koja diskriminiše određene društvene kategorije (npr. klasu, rasu, rod) i (sub)kulture.

Teo, u skladu sa svojim ontološkim promišljanjima, navodi da je neophodno da se psihologija okrene ka svojoj otuđenoj epistemološkoj kulturi – *psihološkoj humanistici* – prisvajajući znanja, metode i prakse iz humanističkih i društvenih nauka (npr. filozofije, historiografije, socijalne i političke teorije, postkolonijalne i

1 *Status kvo* se odnosi na karakterističnu raspodelu moći u određenom kulturno-istorijskom i političko-ekonomskom kontekstu, koja sa sobom nosi specifične oblike društvenih nepravdi.

domorodačke teorije, kulturnih studija) (videti takođe Teo 2017). Međutim, napominje i da takav pristup mora biti praćen meta-teorijskom refleksijom i interferencijom koje psihološkoj humanistici daju kritičku orijentaciju prilikom bavljenja ljudskom subjektivnošću.

Autor podvlači da je prvenstveno neophodno *priznanje* pluralizma psihologije kao epistemičkog sistema koji se bavi psihološkim objektima i događajima koji imaju kulturno-istorijsku dimenziju. Naime, prepoznavanje da postoje različiti, sociokulturno uslovljeni psihološki svetonazori, perspektive i teorije sagledavanja ljudskog mentalnog života jeste neophodan prvi korak, tj. preduslov procesa metateorijske integracije. Nadalje, ukoliko je to moguće (pošto postoji mogućnost da su neke perspektive nesamerljive), Teo govori o važnosti promišljene integracije koja podrazumeva procese akomodacije i asimilacije, uvažavajući socio-kulturnu uslovljenost ovih perspektiva. On napominje da pluralizam hermeneutičkih interpretacija ne treba da nas navede na pomisao o izjednačavanju vrednosti svih interpretacija konkretnih psiholoških događaja, već da postoje određeni kriterijumi (npr. kvalitet argumenta, koherentnost, istorijska svest, praksa) kojima možemo da se vodimo prilikom njihovog vrednovanja i upoređivanja. Međutim, čak i tada, ove evaluacije su proizvod pluralističkih razmatranja i ekspertskog konsenzusa (videti takođe Teo 2010).

Prepoznavanje da nam je za celovito razumevanje psiholoških vrsta, pored *perspektive trećeg lica*, neophodno i razmatranje *perspektive prvog lica* (subjektivnosti koja je društveno, istorijski i kulturno ukorenjena) – dovodi do toga da psihologija gubi svoju „vrednosnu neutralnost“. Teo, u

trećem delu knjige („Etičko-političke rasprave“) navodi da je u psihologiji odgovor na pitanje *šta jeste* (epistemološko pitanje) i *šta bi trebalo da bude* (etičko pitanje) isprepletan. Autor potkrepljuje vlastitu tvrdnju primerima u kojima raskrinkava saradnju psihologije i države prilikom upletenosti *Američkog udruženja psihologa* u programe mučenja u sklopu američkog „Rata protiv terorizma“, kao i probleme finansijskog sukoba interesa u kontekstu problematične saradnje farmaceutske industrije i psi-disciplina. Na ovaj način, Teo demonstrira kako psihologija nije otporna na etiku neoliberalne forme života (uslovljenu razvojem političke ekonomije), koja redukuje *praktični um* (etiku i moral) na pragmatičko-utilitarno rasuđivanje (videti takođe Teo 1996), a *teorijski um* (epistemičke interese) postavlja u pozadinu pred instrumentalnim argumentima i finansijskoj dobiti. Štaviše, Teo tvrdi da je psihologija (tj. psihološki način razmišljanja) *uslov* za formiranje neoliberalnog oblika subjektivnosti koja čini osobu odgovornom za sve što joj se dešava u životu, uz održavanje slepila za sociopolitičke korene njenih problema. To čini psihologiju vrednosno-šaržiranom naučnom i primenjenom disciplinom koja, ukoliko se ne koristi etičko-političkim refleksijama, održava svoj status saučesnika u procesima psihologizacije, respozibilizacije i odrugačivanja². Psihologija je, za Tea, samim tim u zabludi, ako veruje da upotrebom prirodno-naučne metodologije može vrednosno konstituisane subjekte da načini vrednosno neutralnim objektima. Ako želi da ostvari *objektivnost*

2 *Odrugačivanje* je termin kojim se označava proces konstrukcije *drugog*, bilo pojedinca ili grupe ljudi, kao inferiornog ili nevažnog (Teo 2022: 162).

kao svoju epistemičku vrednost, a istovremeno ostane verna prirodi svog predmeta bavljenja – psihologija pored *intrasubjektivnosti* mora da se otvori i za izučavanje *intersubjektivnosti* i *sociosubjektivnosti*, kao i njihovog nekusa.

Kroz prepoznavanje vlastite etičko-političke dimenzije koja se reflektuje kako na individualnom tako i na društveno-političkom planu, pred psihologiju se stavlja zadatak moralne rekalkibracije u pogledu eksponiranja problema individualne i društvene dobrobiti i pravde. Autor ove knjige, pomerajući fokus sa društvene pravde na nepravdu, ohrabruje psihologe da se uhvate ukoštac s nepravdom u redistribuciji (političko-ekonomskoj sferi), priznanju (intersubjektivnoj sferi) i moći (procesom subjektifikacije), kao i njihovim nekusom – prilikom bavljenja psihosocijalnom realnošću. Drugim rečima, Teo postavlja psiholozima etičko pitanje: „Ako se uzmu u obzir društvena nepravda i njen negativan uticaj na život pojedinca, zar psiholozi nemaju dužnost da promišljaju o nepravdama i interferiraju sa njima, umesto da ljude podstiču da se prilagođavaju na život u nepravednom društvu?“ (Teo 2022: 232). Ukoliko je odgovor na ovo pitanje odričan, psihologija odražava epistemički i etičko-politički *status kvo* i okreće leđa kritičkim konceptima poput *psihologizacije*, *responzibilizacije*, *epistemologije izopštavanja*, *epistemološkog nasilja*, *odrugaćivanja* – što se odražava na sve faze istraživačkog procesa (kontekst otkrića, kontekst opravdanja, kontekst tumačenja i kontekst primene), različite forme prakse, ali i na ljudsku subjektivnost.

Međutim, sa druge strane, ukoliko se psiholozi prihvate promišljanja o nepravdama i pokazu spremnost da se odupru *statusu kvo*, Teo nudi nekoliko

načina otpora. Jedan od predloga je razvoj kritičkih koncepata koji imaju za cilj problematizaciju određenih praksi unutar psihologije kao naučne i primenjene discipline (npr. koncept *epistemološkog nasilja* je uveden kako bi se ukazalo na praksu predstavljanja problematičnih diskriminišućih interpretacija empirijskih podataka kao psiholoških činjenica). Isto tako, Teo ističe važnost razvijanja teorija koje na obuhvatniji i refleksivniji način prikazuju psihosocijalnu stvarnost uzimajući u obzir različite nivoe subjektivnosti i njihovu interakciju, ali i mogućnosti prevazilaženja *statusa kvo*. Takođe, savetuje udaljavanje od psiholoških istraživanja usmerenih na varijable i operacionalizam, i upotrebu *kvalitativnih metoda* koji su bliži ljudskim iskustvima i koji su otvoreni ka razmatranju uloge društvenih sistema i kulture u oblikovanju ljudske subjektivnosti.

Međutim, u poslednjem poglavlju knjige koji je nazvao „Subjektivnost i otpor kroz estetiku“, Tomas Teo razmatra još jedan vid otpora koji prevazilazi granice psihologije i usmerenosti na mišljenje. Naime, autor ispituje mogućnosti estetike u pružanju otpora u sferi političko-ekonomske nepravde, interaktivno-rekognitivne nepravde i nepravdi subjektifikacije, koristeći umetnička dela (prvenstveno iz oblasti vizuelnih umetnosti) kao primere. Autor navodi da umetnost ima potencijal da širi subjektive horizonte – kroz prikaze raznovrsnih individualnih i kolektivnih iskustava, demonstracije zamršenosti pojedinca, *drugog*, kulture, istorije i društva, kao i kroz momentalne podražaje ulične umetnosti. Međutim, on nas ipak ostavlja bez odgovora na pitanje kako će ovi privremeni (prevažno neodređeni) sadržaji svesti postati dovoljno snažno ukorenjeni u

naše subjektivnosti da bi postali izvori aktivnog pružanja otpora i promene.

Knjiga *Skica teorijske psihologije: kritička razmatranja* Tomasa Tea predstavlja delo od izuzetne vrednosti i značaja – prevashodno za psihologe i psihološkinje u akademskim krugovima (koji su u nastavi i/ili nauci), i to svih epistemoloških orijentacija, koji se bave raznorodnim temama u okviru različitih oblasti svoje discipline, a onda i stručnjaka i naučnika/ica svih drugih (pretežno društveno-humanističkih) disciplina koji se na bilo koji način u svom radu dotiču teme ljudske subjektivnosti. Ova knjiga predstavlja riznicu problema, pitanja, ideja, teorija i (meta)refleksija o psihologiji, te se u određenim momentima u svojoj sadržajnosti, ali i nedovoljnoj obrađenosti pojedinih ideja, može doživeti kao kritičko-teorijska enciklopedija psihologije koja zahteva izvesna interdiciplinarna predznanja (ili usputna dodatna čitanja). S tim u vezi, čini se da je ona *preveliki zalogaj* za studente osnovnih studija psihologije u Republici Srbiji, koji su, nažalost, tokom svojih studija u velikoj meri (ako ne i u potpunosti) izolovani od kritičko-teorijskog psihološkog diskursa, kao i od znanja iz srodnih disciplina, koja su nužna za razumevanje ovog štiva. Međutim, ovo ne sme značiti da studenti ne treba da se upoznaju sa idejama iz ove knjige. Štaviše, kroz-nastavu-posredovano i, u izvesnoj meri, prilagođeno izlaganje studenata ovim temeljnim problemima psihološke discipline i prakse, kao i sistematično upoznavanje studenata sa konceptima i metodama iz srodnih disciplina, treba da budu obavezni deo programa na studijama psihologije. Međutim, do tada, svaki psiholog/psihološkinja angažovan u nastavi trebalo bi da ima kako epistemičku tako i etičku dužnost da u svoj nastavni predmet

inkorporira – u prilagođenoj formi i u meri u kojoj mu/joj sama priroda tog predmeta dozvoljava – kritičke koncepte, kao i ideje i metode iz oblasti psihološke humanistike.

Relevantnost knjige se, u najmanju ruku, očitava u Teovoj spremnosti da mapira i artikuliše ključne probleme psihološke naučne i primenjene discipline, za koje je ona sama slepa. Autor kroz opsežna kritičko-teorijska preispitivanja discipline vraća *samo-refleksivnost* psihologiji, koja je nužan uslov za potentan razvoj neke naučne discipline. Psihologija, sa ovom knjigom, dobija metateorijske alate i visokofunkcionalnu heuristiku koje, ne samo da daju čitaocu konceptualna sredstva za temeljnije razumevanje psihološkog života ljudi, već kroz povezivanje psihološkog diskursa sa interdiciplinarnom (društveno-humanističkom) naučnom zajednicom – doprinose kontekstualizaciji same psihologije. Situiranje psihologije u predstavljeni kontekst ima funkciju konfrontacije njene problematične ili ti samodestruktivne (mejnstrim) epistemičke aktivnosti kojom otuđuje važan deo svoje prirode. S jedne strane, to je približava neuronaukama, gde joj pretili nestanak kao nezavisne discipline, sa druge – kroz teorijsko i metodološko razlaganje i umnožavanje, psihologija se distancira u odnosu na vlastiti predmet bavljenja – psihološki život *osobe*.

Tomas Teo svojim delom psihologiju smešta na raskršće gde *ona* ima zadatak da odluči da li će nastaviti da koristi vlastitu fragmentisanost i haotičnost kao diverziju nauštrb spoznaje svoje hermeneutičke prirode; kao sredstvo za dodatnu samopromociju kroz širenje vlastitih mogućnosti na tržištu rada. Ili će, pak, sagledati predmet svog bavljenja u njegovoj celovitosti – obuhvatajući neksus intra-/

inter-/socio-subjektivnosti – i u skladu s tim odgovoriti na Teov poziv za reflektivno, dijaloško i kolektivno inoviranje i unapređenje psihologije kao naučne i primenjene discipline, kroz inkorporiranje znanja, metoda i praksi iz oblasti psihološke humanistike, a ka izgradnji globalne (ali ne i globalizovane) i dinamične teorije subjektivnosti koja ima potencijal da prevaziđe *status quo*.

Literatura

- Teo, Thomas (1996), „Practical reason in psychology: Postmodern discourse and a neo-modern alternative“, u van Hezewijk, R. And Tolman, W. C. (ur), *Problems of theoretical psychology*, Concord, ON: Captus Press, 280–290.
- Teo, Thomas (1999), „Functions of knowledge in psychology“, *New Ideas in Psychology*, 17 (1): 1–15, [https://doi.org/10.1016/s0732-118x\(98\)00008-7](https://doi.org/10.1016/s0732-118x(98)00008-7) (pristupljeno 12. aprila 2024).
- Teo, Thomas (2010), „Ontology and scientific explanation: Pluralism as an a priori condition of psychology“, *New Ideas in Psychology*, 28 (2): 235–243, <https://doi.org/10.1016/j.newideapsych.2009.09.017> (pristupljeno 12. aprila 2024).
- Teo, Thomas (2017), „From Psychological Science to the Psychological Humanities: Building a General theory of subjectivity“, *Review of General Psychology*, 21 (4): 281–291, <https://doi.org/10.1037/gpr0000132> (pristupljeno 12. aprila 2024).
- Teo, Thomas (2018), *Outline of theoretical psychology*, London: Palgrave Macmillan, <https://doi.org/10.1057/978-1-137-59651-2> (pristupljeno 12. aprila 2024).

